

O jeziku normativnih akata prve hrvatske tiskare u Hercegovini

IRINA BUDIMIR
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: irina.budimir@ff.sum.ba

UDK: 81'37:655.1(497.6 Hercegovina)(091)
Pregledni rad
Primljeno: 19. prosinca 2022.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

U povodu obilježavanja 150 godina uspostavljanja tiskarske djelatnosti u Mostaru i osnivanja Tiskare katoličkoga poslanstva u Hercegovini (*Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina*) 1872. pod vodstvom don Franje Milićevića ovim se radom žele prikazati jezične karakteristike tadanjih zakonodavnih akata, kao što su normativni akti Tiskare. Raščlambom tzv. prve radničke tarife (*Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.*), svojevrsna statuta (*Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru, 1899.*) i tadašnjih izvješća o poslovanju (*Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini, 1873., 1876.*) predstavljen je jezični, posebno leksički sloj kao primjer administrativnoga leksika / administrativizama, uporaba pravnoga i stručnoga nazivlja onodobne tiskarske djelatnosti.

Ključne riječi: prva hrvatska tiskara u Hercegovini; radnička tarifa; izvješća o poslovanju; administrativni leksik.

On the Language of Normative Acts of the First Croatian Printing Houses in Herzegovina

Review article

Received: 19 December 2022

Accepted: 30 June 2023

Summary

On the occasion of the 150th anniversary of the establishment of printing in Mostar and the establishment of the Printing House of the Catholic Mission in Herzegovina (*Typhographia Missionis Catholicae in Herzegovina*) in 1872, under the management of Father Franjo Milićević, this paper aims to present the language of the legislative acts of the time, such as the normative acts of the Printing House. By analysing the so-called first labour tariff (*Rules for the Printing House of Father Franjo Milićević in Mostar from 1888*), a type of statute (*Rules for the Croatian Joint-Stock Printing House in Mostar, 1899*) and business reports of the time (*Report of Income and Expenses for the Establishment of a Catholic Printing House in Herzegovina, 1873, 1876*), the paper presents the linguistic, and especially the lexical, layer as an example of administrative lexicon/terminology, and of the legal and professional terminology used in the printing industry at the time.

In terms of language, the publishers respected the Illyrian influence and the norms of the Zagreb School of Philology in all the documents, which has also been confirmed by other linguistic studies on periodicals and textbooks published by the Printing House. Business reports were published immediately after the establishment of the Croatian Printing House, whereas the first labour tariff in Bosnia and Herzegovina ensued after the publication of *Glas Hercegovca*, a publication that would mark an entire decade of work under the linguistic influence of the Zagreb School of Philology. The Statute (Rules from 1899) was published a year after the release of the first issue of a new publication, *Osvit*, and the same year coincides with the publication of the grammar of the Croatian Vukovians (*Grammar and Stylistics of Croatian or Serbian* by Tom Maretić), and Broz's already established and applied *Croatian Normative Guide* from 1892.

The linguistic characteristics of all the normative acts are only partially different from the language of earlier publications, if one takes into consideration that the new language conception

of the Croatian Vukovians had already been adopted and was being applied.

With respect to the lexicon, there is an expressed usage of Latinisms as traditional professional terminology. Oriental and Italian loanwords are prominent in reports on business operations and the first labour tariff. In the lexical sense, the rules from 1899 basically confirm the usage of Croatian legal terminology from the codification period it was written in.

Keywords: first Croatian printing houses in Herzegovina; first labour tariff; business reports of the time; administrative lexicon.

1. Uvod

1.1. Povijesni pregled izdavačke djelatnosti u BiH u 19. stoljeću

Bilo kakvi pokušaji uspostave tiskarske djelatnosti u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti bili su neuspješni. Naime, prva tiskara na bosanskohercegovačkome tlu osnovana je 1531.¹ u Goraždu u sklopu crkve sv. Georgija i djelovala je do 1533. Stoljećima je turska vlast zabranjivala svaki pokušaj organiziranja tiskarske djelatnosti² na nepismenome bosanskohercegovačkom tlu. Do otvaranja tiskara u BiH došlo je tek nakon proglašenja fermama Ustavnom zakonu za Vilajet bosanski (1865.) prema kojemu je Bosna podijeljena na okružne oblasti i postala vilajet sa svojim upravnim ustanovama. Osman-paša odmah po objavljivanju carigradskoga fermama o Vilajetu bosanskome otvara tiskaru. Prema toj reformi i drugi vilajeti dobili su tiskare, a izdvajanjem i formiranjem Hercegovačkoga vilajeta otvorena je manja tiskara u Mostaru (1876.). Tiskara Hercegovačkoga vilajeta bila je smještena na imanju Ali-paše Rizvanbegovića i služila je za afirmaciju novoga vilajeta i izdavanje službenih novina *Neretva* (1876.) koje izlaze na ćirilici i arabici samo godinu dana koliko je trajala nova državna oblast. Do sredine 19. st. u Bosni i Hercegovini postojale su

1 *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, uredilo i izdalo Povjerenstvo Mostar, Štamparija Pacher i Kisić, Mostar, 1938., str. 18.

2 Bosanski franjevci fra Matija Divković i fra Franjo Jukić pokušali su osnovati tiskaru, ali nisu imali puno uspjeha. "U to vrijeme ne samo da se sprječavalo osnivanje tiskare, nego je bilo opasno i surađivati u novinama izvan granica BiH, naročito u Gajevim listovima u Zagrebu" (*Spomenica*, 1938., str. 18).

samo četiri tiskare: tiskara u crkvi sv. Georgija (Goražde, 1531.), *Vilajetska štamparija* (Sarajevo, 1865.), *Tiskara vilajeta hercegovačkoga* (Mostar, 1876.) i *Tiskara katoličkog poslanstva*³ (Mostar, 1872.).

Tiskaru katoličkoga poslanstva u Hercegovini vodio je don Franjo Milićević (1872.-1896.). Čini se da su Milićevićevi planovi i njegovih nadređenih bili veliki, ali organizacija rada Tiskare bila je zahtjevna, tim više što su njezin rad kočile tadašnje vlasti. Naime, nakon priprema i nabave tiskarskih strojeva iz Beča, turske vlasti zabranile su pokretanje tiskare, ali angažmanom tadašnjega biskupa fra Anđela Kraljevića⁴ dobivena je dozvola za rad. U razdoblju Milićevićeva vođenja Tiskare do dolaska austrougarske vlasti, objavljeno je oko 40 izdanja,⁵ a ukupno 600 knjiga i knjižica.⁶ Velika pozornost davala se na uređivanje i izdavanje periodike koja izlazi pod različitim imenima, pri čemu treba istaknuti desetogodišnje izlaženje *Glasa Hercegovca*. U dva desetljeća života Tiskare mijenjali su se njezini nazivi, izdavale su se knjige, udžbenici, knjižice i novine, a Milićević je unatoč političkim blokiranjima, cenzurama i sekularizaciji⁷ činio sve da Tiskara ostane kralježnicom kulturnoga i izdavačkoga života onodobne Hercegovine. Pod njegovim uredništvom i autorstvom⁸

3 O radu tiskare vidi: *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, str. 32; FRA LEO PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak - Hrvatski narodni kalendari za 1938.*, god. 28, Sarajevo, 1938.; TEODOR KRUŠEVAC, *BiH listovi u XIX. veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., str. 117; *Mostar i Hercegovina*, Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, juli-august, Beograd, 1937.; FRA ANTE MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevac", u: *Franjevci i Hercegovina*, Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljenja franjevačkog reda /1209.-2009./; HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, *Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena od 1529. do 1878. godine*, Građa za povijest hrvatsku i književnost, knjiga 9, Sarajevo, 1920.

4 Usp. FRA L. PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", str. 60.

5 *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938.*, str. 32.

6 FRA A. MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevac", str. 342.

7 *Isto*, str. 336.

8 O spisateljskom i prosvjetnom radu autora prvih hrvatskih hercegovačkih listova pisao je Š. Musa dajući popis najvažnijih djela, biografskih i bibliografskih podataka. Vidi u: ŠIMUN MUSA, *Franjo Milićević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992., str. 45.

izlaze mnoge knjige, priručnici, kalendari, udžbenici,⁹ gramatike i tiskovine. Pri kraju svoga djelovanja, poslove vođenja i uredništva novoga lista *Osvita*, izlazi od 1899. do 1907., povjerava svomu nećaku Ivanu Azizu Milićeviću¹⁰ koji će nastaviti voditi uredničku politiku pravaškim koracima.

1.2. Jezično stanje u vrijeme rada Tiskare katoličkoga poslanstva

U tadašnjoj Bosni i Hercegovini govorilo se na jezicima koji su se nazivali hrvatski, srpski, bosanski jezik, pisma su bila ćirilica i latinica i pisalo se fonološkim i morfološkim pravopisom.

Od osnutka se Tiskare katoličkoga poslanstva Milićević bori za jezičnu politiku temeljenu na ilirskim korijenima i sva djela objavljuje na hrvatskome jeziku. Briga uredništva za hrvatski jezik, njegovu čistoću, potvrđuju i mnogi članci raznih autora u svim brojevima tiskovina, a posebno u listu *Glas Hercegovca*. U svojim se prvim djelima Milićević služio jezičnom i pravopisnom normom zagrebačke filološke škole, međutim dolazak austrougarske vlasti kao i mijene jezične politike u Hrvatskoj na prijelazu dvaju stoljeća imaju utjecaj i na uporabu jezika u BiH općenito kao i na jezik tiskanih izdanja Tiskare katoličkoga poslanstva.

U jezičnome smislu u Hrvatskoj razdoblje posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, kada izlaze tiskani dokumenti Tiskare katoličkoga poslanstva, poznato je po smjeni dviju jezičnih normâ, norme zagrebačke filološke škole i škole hrvatskih vukovaca koje su svoja previranja imale na prijelazu dvaju stoljeća. Pred kraj je 19. stoljeća ilirska

9 "Za školstvo i za razvoj pismenosti na spomenutim prostorima od posebne je važnosti pojava početnica, pravopisa i gramatika, a najbrojnija se pripisuju Franji Milićeviću". KATIČA KREŠIĆ, *Filološki priručnici i udžbenici za hrvatski jezik u Hercegovini krajem 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2009., str. 9.

10 U vrijeme pokretanja Kranjčevićeve *Nade* (1895.) Ivan Aziz Milićević na poziv svoga strica don Franje Milićevića dolazi u Mostar kako bi pokušao obnoviti stričev tiskarski rad. Nije uspio i vraća se u Beč. Godinu dana kasnije, 1898. godine, ponovo osniva, zajedno sa stricem, don Franjom, dioničku tiskaru i novi građanski list *Osvit*. Postaje glavnim urednikom i uređujući list hercegovačkih Hrvata provodi i brani hrvatska prava i interese po uzoru na politički radikalizam i pravašku orijentaciju. Vidi u: MUHSIN RIZVIĆ, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1985., Sarajevo, str. 122.

jezična koncepcija jenjala.¹¹ Obje filološke škole, i zagrebačka i hrvatskih vukovaca, imaju svoje normativne priručnike i prepoznatljiva jezična obilježja po kojima se i razlikuju,¹² što se može vidjeti u sljedećoj prilagođenoj tablici.¹³

Norma zagrebačke filološke škole	Norma hrvatskih vukovaca
<p>Gramatički model: imenske se sklonidbe dijele prema nastavku u G jed. Lokativ je šesti padež, a instrumental sedmi.</p> <p>Slovopis: fonem /ć/ bilježi se grafemima <tj> i <ć>, a fonem /ʒ / bilježi se grafemima <dj> i <gj>, do 1876. jat se bilježi kao <ě>; samoglasno r kao <èr>; od 1876. jat se bilježi kao <ie>, <je>; samoglasno r kao <r>.</p> <p>Pravopis: morfonološki (tzv. etimološki pravopis) (prema Babukiću: <i>Piši za oči, govori za uši</i>). Čestica <i>ne</i> se gotovo dosljedno pisala sastavljeno s glagolima; složeni priloz i prijedlozi najčešće su se pisali rastavljeno; dosljedno pisanje zarez a ispred <i>da</i> i <i>koji</i>.</p> <p>Morfologija: G množine bilježi se s <i>h</i>: <i>jelena-ah</i>; stvar-<i>ih</i>; sel-<i>ah</i>; u DLI mn. nesinkretizirani su nastavci: D mn. <i>jelen-om</i>; L mn. <i>jelen-ih</i>; i mn. <i>jelen-i</i>; DI dvojine u svih imenica s nastavcima <i>-ima</i>, <i>-ama</i>: <i>jelen-ima</i>, <i>žen-ama</i>, <i>konj-ima</i>; zanačlasni A jd. zamjenice <i>ona</i> glasi <i>ju</i>; glagolski pridjevi sadašnji i prošli posebno su sklonjiva vrsta participa: <i>prikazujuća</i> slika, <i>prikazujuće</i> slike: pravilan raspored navezaka u zamjeničko-pridjevskoj sklonidbi:</p> <p>G jed. sam-<i>oga</i>; žut-<i>oga</i></p> <p>D jed. sam-<i>omu</i>; žut-<i>omu</i></p> <p>L jed. sam-<i>om</i>; žut-<i>om</i></p> <p>I jed. sam-<i>im</i>; žuti-<i>im</i></p>	<p>Gramatički model: imenske se sklonidbe dijele prema imenskome rodu. Lokativ je sedmi padež, instrumental šesti.</p> <p>Slovopis: dugi jat bilježi se kao <ije>, a kratki kao <je>; samoglasno r kao <r> bez popratnog <è>; uvedeni su grafemi <đ> i <dž>, umjesto <tj> upotrebljava se <ć>.</p> <p>Pravopis: fonološki (prema Karadžićevu načelu: <i>Piši kao što govoriš</i>).</p> <p>Fonologija: dugi odraz jata nije dvoglasni fonem, nego trofonemski slijed /i/+j/+e/ dvo-složnoga izgovora s kratkim naglascima.</p> <p>Morfologija: u imenskome G mn. nastavak je <i>-a</i>, <i>-i</i>: <i>jelena-a</i>, <i>konja-a</i>, <i>sel-a</i>, <i>žen-a</i>, stvar-<i>i</i>; u DLI mn. sinkretizirani su nastavci <i>-ama</i>, <i>-ima</i>: <i>jelen-ima</i>, <i>konj-ima</i>, <i>sel-ima</i>, <i>žen-ama</i>, stvar-<i>ima</i>; nema dvojine; zanačlasni A jd. zamjenice ona glasi <i>je</i>; glagolski pridjevi sadašnji i prošli ne postoje kao posebno sklonjiva vrsta participa, nema futura egzaktnog; nepravilan je raspored navezaka u zamjeničko-pridjevskoj sklonidbi:</p> <p>G jed. sam-<i>oga</i> i sam-<i>og</i>; žut-<i>oga</i> i žut-<i>og</i></p> <p>D jed. sam-<i>omu</i> i sam-<i>om</i>; žut-<i>omu</i> i žut-<i>om</i> i žut-<i>ome</i></p> <p>L jed. sam-<i>om</i> i sam-<i>ome</i>; žut-<i>om</i> i žut-<i>ome</i></p> <p>I jed. sam-<i>im</i> i sam-<i>ime</i>; žuti-<i>im</i></p>

11 SANDA HAM, *Povijest hrvatskih gramatika*, Zagreb, 2006. str. 65: "razdoblje se ilirizma do kraja 19. stoljeća uobičajilo u filološkom smislu dijeliti na tri dijela - ilirsko razdoblje (do 30-ih godina do polovice 19. st.), razdoblje filoloških škola (od polovice 19. st. do 90-ih godina 19. st.) i, razdoblje pobjede hrvatskih vukovaca (posljednje desetljeće 19. st.)."

12 *Isto*, str. 70-127.

13 *Isto*.

Od sredine 19. st., posebice 70-ih godina na pisani jezik u Hercegovini izrazito velik utjecaj imala je zagrebačka filološka škola¹⁴ kao i jezična baština bosanskih franjevaca. Zahvaljujući franjevcima i općenito jačanju hrvatskoga jezičnog pokreta (od 1812. godine) Hrvati su u odnosu na druge narode u BiH imali relativno dobro razvijenu književnost, opismenjivali su starije stanovništvo izvan škola, prikupljano je usmeno-književno i jezično blago, a bilo je razvijeno i izdavaštvo. Austrougarska uprava nametnula je i jezičnu politiku koja je zaustavila "prirodni razvoj jezičnoga uzusa, čiju su fizionomiju nekoliko stoljeća oblikovali bosanski franjevci prilagođavajući ga svojoj publici i bogateći njegov leksik".¹⁵

Na početku 20. st. zbog političkih razloga i interesa nova austrougarska vlast ubrzala je provedbu aneksije koja je i proglašena 1908. godine, a odmah nakon nje kontrola austrougarske vlasti bila je u svim sferama društva tako i u jezičnoj politici u kojoj se odmah postavljalo pitanje naziva jezika. Austro-Ugarska je zatekla dvojezičnost i dvopismenost¹⁶ naslijeđenu još od vremena turske vlasti, ali na početku svoje vlasti u Bosni i Hercegovini, dakle od 1908. godine, službeno se koristi hrvatski jezik, latinično pismo i morfonološki pravopis i slovo-pis po uzoru na normu zagrebačke filološke škole. "Godine 1883. vlada je za službenu uporabu u Bosni i Hercegovini izabrala fonološki pravopis Vuk-Daničićeva tipa. Nova je vlast isprva dopuštala uporabu udžbenika pisanih pretežito morfonološkim pravopisom, jezikom stiliziranim prema normi zagrebačke filološke škole i tiskanih u Zagrebu sve dok neke sadržaje nije proglasila 'nepoželjnim' i zatražila tiskanje 'domaćih' udžbenika."¹⁷ Tako 1890. godine izlazi *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole* Frane Vuletića. Ta gramatika nije

14 KATICA KREŠIĆ, *Jezik i gramatičarska tradicija franjevaca Bosne Srebrene*, Mostar, 2020., str. 83.

15 KATICA KREŠIĆ, "Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću", u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 6. knjiga: 20. stoljeće - drugi dio, Croatica, 2019., str. 355-401.

16 MATIJAS BAKOVIĆ - MATEA ANDRIĆ, "Godina 1883. - pokušaj jezične standardizacije u Bosni i Hercegovini i sudbina Dlustuševe početnice", u: *Jezik*, 67, br. 5, 2020., str. 165-184: "Austro-ugarskim zauzimanjem BiH 1878. mijenja se odnos prema pismima, latinica postaje glavno pismo kojim su se trebali služiti Hrvati i Bošnjaci, dok je ćirilica ostala uglavnom rezervirana za srpsko stanovništvo."

17 KATICA KREŠIĆ, "Glas Hercegovca o hrvatskome jeziku", u: *Vidici*, zbornik radova u povodu 150. obljetnice osnutka prve hrvatske tiskare u Mostaru i BiH, Mostar, studeni 2022., str. 138-151.

imala utjecaja na izbor službenoga pravopisa u BiH. Ipak je veliki utjecaj imala tadanja aktualna jezična politika u Hrvatskoj, tako da je 1883. u BiH uveden vukovski pravopis, a pojavom normativnih djela hrvatskih vukovca (Brozov pravopis i Maretićeva gramatika) usklađivan je tadanji pravopis u BiH. Unatoč tome, tadanje novine, knjige i udžbenici tiskani na hrvatskome jeziku u BiH drže se više-manje jezične koncepcije zagrebačke filološke škole.

2. O normativnim aktima Tiskare

Franjevačka knjižnica u Mostaru čuva veoma važne dokumente vezane za rad i funkcioniranje prve hrvatske tiskare u Bosni i Hercegovini, Tiskare katoličkoga poslanstva u Hercegovini (*Typhographia Missionis Catholicae in Hercegovina*, 1872.). Riječ je o trima dokumentima kojima se regulira način njezina poslovanja:¹⁸

- *Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.) (IPR)

- *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.* (PTFM)

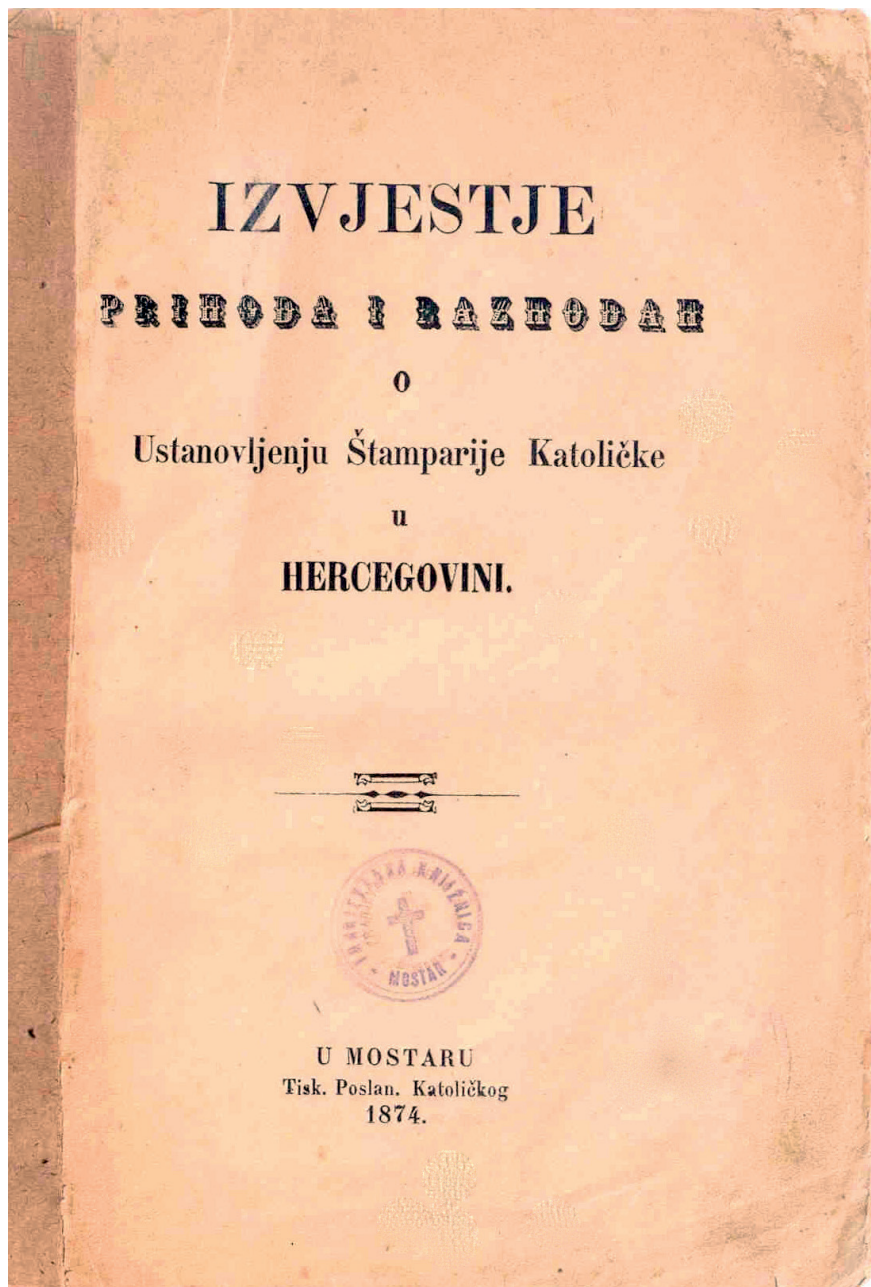
- *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.* (PHDT)

2.1. *Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.)

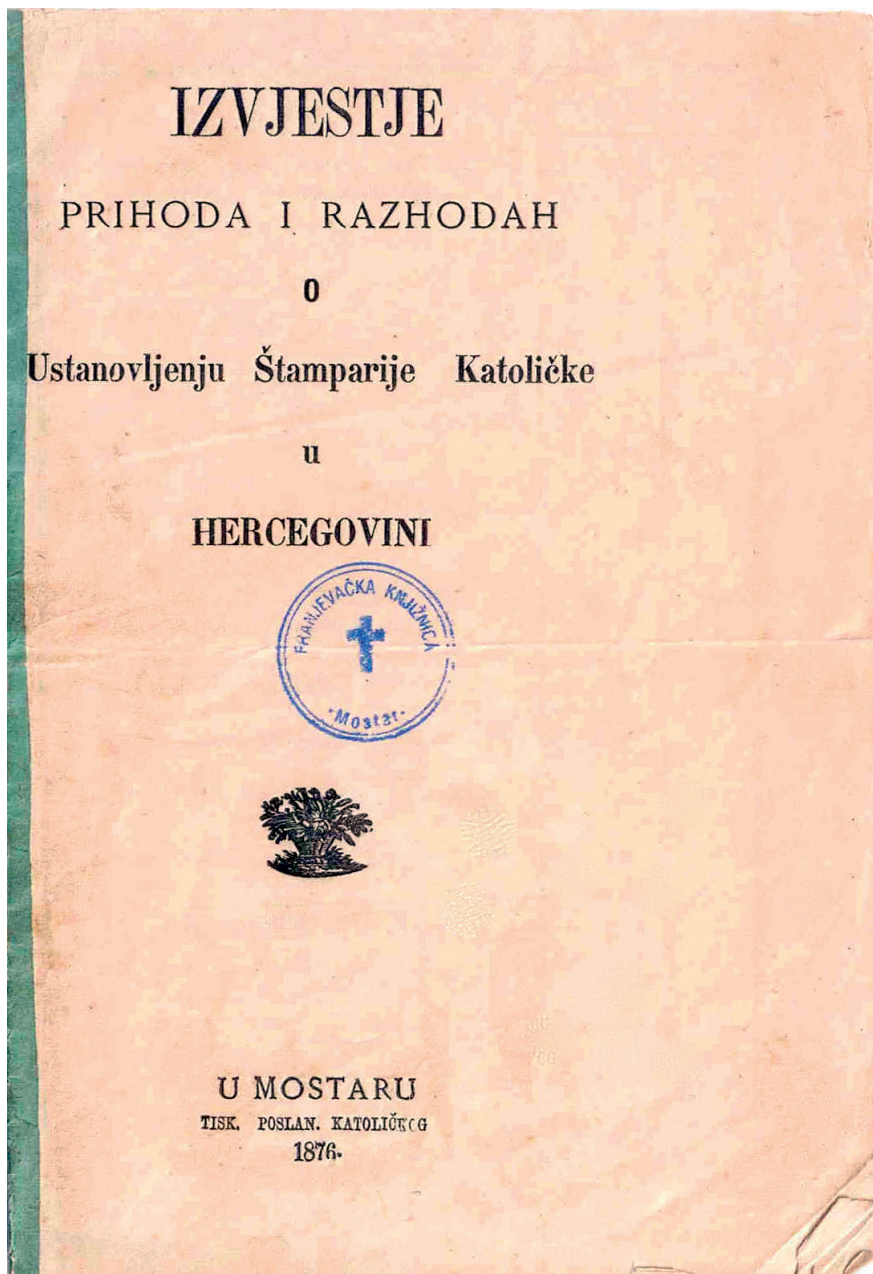
U Izvješću, formata 14 x 20 cm, na 13 stranica u stupcima, Franjo Milićević, kao upravitelj tiskare, predstavio je financijsko stanje za svaku poslovnu godinu i tako tiskao prvo godišnje poslovno izvješće. U ovom će se radu analizirati dva godišta¹⁹ tiskana 1873. i 22. travnja 1876. Izvješće iz godine 1873. nije potpuno, oštećeno je i nedostaju posljednje stranice. Izvješće iz obiju godina sastoji se od triju stupaca: u prvome je opis izvora prihoda za tu godinu i rashoda s detaljima, a druga su dva iznos novaca u fiorinima i novčićima. Oznakama navodnika ("") autor zamjenjuje početnu rečenicu *dade se navodeći*

18 Za svaki je dokument označen pokratom kojom će se služiti u ovom radu zbog bolje preglednosti. Pokratom IPR označena su oba broja *Izvjestje prihoda i razhodah o ustanovljenju štamparije katoličke u Hercegovini* (1873., 1876.); pokratom PTFM označena su *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru iz 1888.*, a pokratom PHDT označena su *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.*

19 U Franjevačkoj knjižnici u Mostaru dobro su sačuvana navedena dva godišta, dok je Izvješće iz godine 1874. oštećeno i nije se moglo ozbiljnije analizirati.



Izvjestje prihoda i rashodah 1874.



Izvjestje prihoda i razhodah 1876.

stavku po stavku. Izvješća predstavljaju i dokaz o financiranju, nabavi i dostavi Tiskare,²⁰ kao i o utrošenu materijalu i popisu izdanih knjiga.²¹ Iz navedenih izvora Izvješća vidljivo je da su izlazila, tj. tiskana na kraju svake poslovne godine. U rubrici pod nazivom *Prihodi* razvidno je koji su bili izvori financiranja za pokretanje Tiskare:²² car Franjo Josip, ministarstvo Austro-Ugarske, biskup fra Anđeo Kraljević, austrougarski konzul Pavle Relja, dalmatinski barun Gavriel (*sic!*) Rodić, otac fra Pavo Petrović i otac fra Franjo Milićević. Rashodi se navode po mjesecima uz opis pojedinačnih troškova u dvije velike rubrike: troškovi za nabavu potrebnih strojeva i materijala i troškovi pri tiskanju prvih izdanja.²³

2.2. Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru (1888.)

Ta Pravila iz 1888. predstavljaju prvu radničku *tarifu*, kojom su propisane dužnosti, prava radnika i radne norme. Izdana su 1. svibnja 1888., vlastoručno ih potpisuje don Franjo Milićević. Nastaju 16 godina nakon uspostave Tiskare, tj. u novome razdoblju njezina rada, nakon 1882. godine.²⁴ Tekst Pravila napisan je na jednoj stranici s

20 FRA A. MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevac", str. 333-334.

21 *Izvestje prihoda i razhodah o ustanovljenju štamparije katoličke u Hercegovini (1876.)*, str. 12.

22 *Isto*, str. 5.

23 *Isto*, str. 7, 12.

24 ŠIMUN MUSA, "Zasluge hercegovačkih franjevaca u kulturno-prosvjetnome radu krajem turskoga i u austrougarsko doba od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na tiskarsko-nakladničku, novinsku i književno-jezičnu djelatnost Franje Milićevića", u: *Franjevci i Hercegovina*, Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljena franjevačkog reda /1209.-2009./, 2009., str. 113: "U tom se razdoblju nakon dolaska iz Dalmacije, Milićević sav posvetio tiskarstvu i izdavaštvu. Tada sastavlja prvu radničku tarifu u BiH (...). Još je za vrijeme studija u Italiji Milićević shvatio da posao može napredovati samo na temelju pravila i prihvatljivih odnosa između radnika i poslodavaca (...). To je prva tiskara koja je imala radnička pravila (tarifu) i u kojoj su radni odnosi sredi ni prema zapadnoeuropskim načelima. Grafičari su inače, kao obrazovni radnici, prednjačili u stjecanju i očuvanju radničkih prava i isticali su se u organiziranju radničkih i sindikalnih akcija. Zbog Franjine stručnosti, korektnosti, dobronamjernosti i otvorena duha, tiskara mu je bila omiljenom školom mnogih grafičara, ne samo katolika nego i muslimana i pravoslavaca."

Pravila

za tiskaru Don Franje Miličevića u Mostaru.

§ 1. U tiskaru ima vladati u tiskarskom materijalu najveći red i svaki se ina učtivo i čedno ponašati.

§ 2. Nitko nije ovlašten stranim osobam davati na čitanje spisi ili otisak, odnoseće se ma na koju mu drago bilo stvar, dokle nije obiciodanujeno. Isto tako imadu se svi rukopisi poslje slaganja predati izpravljaju.

§ 3. Vrieme radnje trajati će od 7 do 12 prije, i od 1 1/2 do 7 sati poslje podne. U slučaju, ako bi bilo prešnog izvanrednog posla, što neulazi u list, inati će radnici po noći raditi; a za radnju, koja se bude u noći izradila, dobivati će naknadu po cjeniku trščanskom.

§ 4. Svake subote po podne, imadu radnici, koji drugi posao imali nebi, svaki svoj tiskarski materijal očistiti i urediti.

§ 5. Onaj radnik, koji u tiskari stanuje ima ju u čistoći držati i odgovoran je za svaki u njoj nalazeci se predmet, te će za svaku po njegovoj krivnji počinjenu štetu odgovoran biti. Izim toga imati će ovaj radnik dužnost list za poštu odpremiti i strankam u mjesta uručiti. Istomu je prosto, na svoj trošak uzeti si pomoćnika, na nesmije pod nikoji svijet stan u tiskari svomu pomoćniku bez osobite dozvole davati. Isto tako mu nije slobodno tudje osobe preko noći u tiskarnu primati.

§ 6. Oni radnici koji se bave oko slaganja lista „Glas Hercegovca“ imadu istog svakoga utorka do 2 i pò sata po podne složiti, da se točno u u tri sata uznogne na cenzuru i izpravak dati. Izpravci na slogu i slog za tisak prelomljen ima do 7 sati na večer gotov biti. Sriedom u 7 sati jutrom ima se tiskanjem početi, a u 5 sati po podne mora biti svršen, da se uznogne na poštu predati. Ovoga se pravila imadu svi točno držati, i svakomu onomu, čijovom je krivnjom list zakasnio, odbiti će se jedna četvrtina zasluge na onom broju koji je zakasnio. U opetovanih pako slučajevih i ako se bude vidjalo da to uzpikos čini, biti će izplaćen i s mjesta otpušten.

§ 7. Čim radnik, koji na tisku radi, otiska slog, ima ga oprati. Čim je slog opranu mora svaki svoj slog odmah razložiti, ako bi to propustio, narediti će gospodar na njegov trošak drugomu radniku razložiti.

§ 8. Svi radnici moraju točno u subotu svoju zaslugu, izračunati po stidećoj cieni 1000 slova:

a) za petit i garmond	20 n.
b) za cicero	21 „
c) za mitel	22 „

izim toga imati će onaj, koji se oko tiska bavi plaću po običnom trščanskom cjeniku tj. za 500 araka na obijuh stranah tiskanih 1 for. Za zatvaranje i priredljivanje na tisku za svaku formu 15 novčica.

§ 9. Oni radnici, koji rade na slaganju i na tisku imati će povišenje od 10% u ime naknade putnog troška i to sve do onog vremena, dok se u tiskari nalazi. Oni pako koji se samo oko sloga bave imati će viska 10%, samo do onog vremena, dok im se nadoknuli putni trošak. Od tog vremena pako prestane svaki visak.

§ 10. Čim je radnik tisak dogotovio, imade sve čiste otiske vlasniku ili njegovom zanjenuku predati.

§ 11. Svaki radnik mora zapovjedti koli vlasnika toli zanjenuka mu tičuće se radnje najsvjestnije izvršivati.

§ 12. Gornja pravila ima svaki točno izvršivati, te koji bi proti njim pericicio kazniti će se novčanom globom, napokom otpustom iz radnje.

§ 13. Sve drage unjetne radnje koje nisu ovdje navedene, računati će se po trščanskom cjeniku sa gori naznačenim postotkom.

§ 14. Štetu koju radnik svojevuljno ili iz nepoznje učini, naplatiti će mu se iz zasluzbe.

U Mostaru, dne 1. svibnja 1888.

Don Franjo Miličević v. r.

Prva „tarifa“ u Bosni i Hercegovini

Pravila za tiskaru

potpisom vlasnika Tiskare predstavljajući i dokaz tadanjega suvremenog uređenja radničkih odnosa i prava.²⁵ Pravilima se uređuju prava i dužnosti radnika, posebno onih koji rade na slaganju novina *Glasa Hercegovca*, opisuju se jednostavni poslovi u procesima tadanje grafičke pripreme, tiska i dorade, upravljanja grafičkim strojevima uputama nadređenih, pripremi i čišćenju prostora za rad, održavanju grafičkih strojeva i opreme, visini naknade za određene grafičke poslove, satnici i sl.

2.3. Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru (1899.)

Knjižica *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru* (1899.) formata 13 x 18,5 cm, napisana na latinici (16 stranica s 36 članaka) objavljena 11 godina nakon *Milićevićih Pravila* predstavlja dokument kojim se uređuje ustrojstvo, vlasništvo i rad Tiskare (statut). Autor je nepoznat, pretpostavlja se da ga je pisalo uredništvo *Osvita* na čelu s Ivanom Azizom Milićevićem.

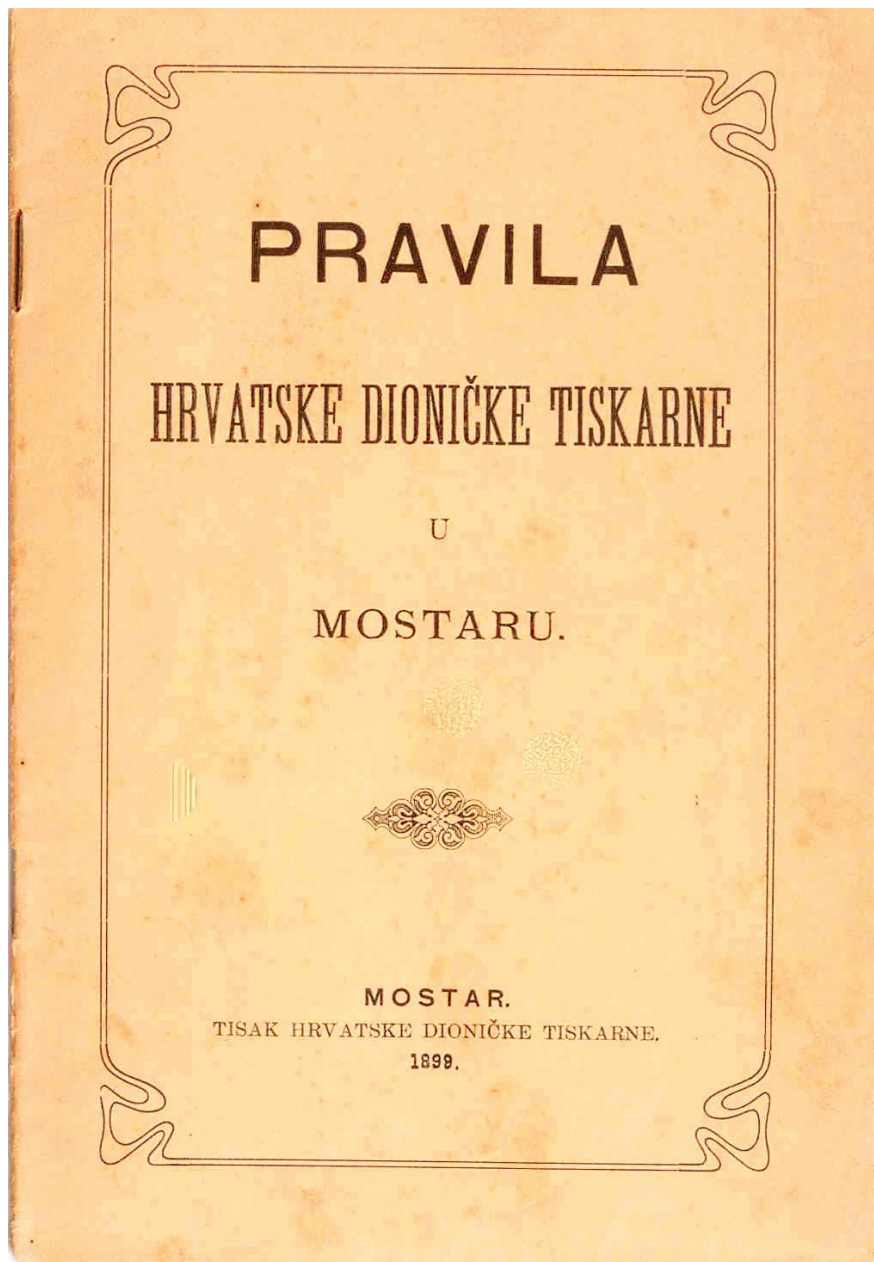
3. Predmet i metodologija istraživanja

Izvjestje prihoda i razhodah o Ustanovljenju Štamparije Katoličke u Hercegovini (1873., 1876.) prve su poslovne knjige Tiskare. *Pravila za tiskaru Don Franje Milićevića u Mostaru* iz 1888. i *Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru* iz 1899. izlaze u razmaku od 11 godina.

Analizirajući jezične razine tih dokumenata postoji mnogo istosti i razlika. *Pravila* su jezično zanimljiva iz nekoliko razloga:

- *Pravila* iz 1888. predstavljaju prvu radničku tarifu u Bosni i Hercegovini koja jezično nije raščlanjena, njezino izlaženje prati izlaženje lista *Glas Hercegovca* i u to se vrijeme u Tiskari katoličkoga poslanstva još uvijek tiska morfonološkim pravopisom zagrebačke filološke škole.

25 RADE BITANGA - DRAGOLJUB GOSPIC, *Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika-ca u Bosni i Hercegovini 1888.-1938*, str. 4: "(...) Nije poznato da li je prvi štampar u Hercegovini ova 'Pravila' propisao na zahtjev ili sporazumu sa svojim radnicima ili je to učinio iz vlastite pobude. Mogućno je i jedno i drugo, ali je vjerovatnija ova druga pretpostavka, jer je don Frano, učeći štamparstvo u Zadru, imao prilike da se upozna sa sličnim uređenjem radnih odnosa u dalmatinskim štamparijama i tako upoznao i shvatio korist koju posao i preduzeće ima od sredeđenih odnosa s radnicima. Ova 'Pravila' su prva i najstarija pisana radnička tarifa uopće u Bosni i Hercegovini, ukoliko je ovaj događaj istorijski značajniji kao za grafičke radnike, tako i za ostale radnike i radnički sindikalni pokret uopće. Od tog događaja proteklo je pola vijeka. (...)"



Pravila hrvatske dioničke tiskarne u Mostaru 1899.

- Pravila iz 1899. prvi su javni dokument Tiskare (statut). Izlaze godinu dana nakon objave prvoga broja novoga lista, *Osvit* (1898.), iste godine kada je objavljena Maretićeva gramatika i gotovo desetljeće kasnije nakon objave Vuletićeve gramatike bosanskoga jezika. U kontekstu jezičnih utjecaja toga doba očekuje se da se primjenjuju jezične karakteristike već tada usvojene koncepcije hrvatskih vukovaca.

Dosadašnja istraživanja jezika Milićevićevih tiskarskih uradaka odnosila su se na raščlambu jezika udžbenika²⁶ i periodike.²⁷ Kako je riječ o poslovnim knjigama i zakonskim dokumentima Tiskare, jezično nisu raščlanjeni, a ni uspoređivani. Njihova je zanimljivost podosta velik međusobni vremenski razmak izlaženja, različite jezične okolnosti pod kojima izlazi svaki dokument, moguća odstupanja u odnosu na tadanja propisana jezična rješenja.

Budući da dio javnoga jezika predstavlja i jezik službenih dokumenata koji izlaze u istoj tiskari s povećim vremenskim odmakom, 1873., 1889. i 1899., cilj je ovoga rada usporediti jezik navedenih službenih dokumenata Tiskare, uočiti jezične utjecaje tadašnjih jezičnih norma i usporediti leksik akata, uporabu administrativnoga leksika i ostalih leksičkih posebitosti, posebice posuđenica.

4. O jeziku normativnih akata Tiskare katoličkoga poslanstva

4.1. Slovopis i pravopis

U 19. st. fonemi /ć/ i /ž/ bilježeni su digrafima. Za fonem /ć/ ilirsko rješenje bio je digraf <tj>, a za fonem /ž/ digrafi <gj> i <dj>, što je bilo primjenjivano i u tekstovima akata.

Pisanje je ostalih grafema s dijakritičkim znakovima u svim normativnim aktima podudarno s hrvatskim standardnim jezikom.

Dakle, za foneme /ž/ i /ć/ pojavljuju se grafemi <gj>, <dj>, <tj>, u različitom broju primjera²⁸ za svaki dokument. Najmanje je primjera za fonem /ć/.

26 Vidi u: K. KREŠIĆ, *Filološki priručnici i udžbenici za hrvatski jezik u Hercegovini krajem 19. stoljeća*, str. 9.

27 IRINA BUDIMIR, *Frazemi prve hercegovačke periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i njihova leksikografska obradba*, Mostar, 2020.

28 Svi su raščlanjeni primjeri stavljeni u kurziv zbog preglednosti korpusa, a u zagradi su navedeni podatci za svaki dokument posebno. Za primjere IPR-a dana je godina izdanja i stranica na kojoj se primjer nalazi, za primjere PTFM-a broj paragrafa gdje je primjer pronađen bez stranice jer dokument ima samo

Fonem /ž/

U Izvješćima iz 1873. i 1876. fonem /ž/ bilježi se dvojako, najčešće <dj> u riječima iz svakodnevice: *gvoz**dje*** (IPR 1876/9); *gvoz**djene*** (IPR 1876/8); *rad**dje*** (IPR 1876/5) ili <gj> u riječima stranoga podrijetla ili vlastitim imenima: *Ang**je**la* (IPR 1876/5); *G**ju**mrukani* (IPR 1876/7).

U Pravilima iz 1888. bilježi se samo nekoliko primjera riječi pisanih s <dj>: *tud**dje*** (PTFM § 5); *vid**dj**alo* (PTFM § 6); *pr**ie**red**dj**ivanje* (PTFM § 8). Ostalih primjera bilježenja vrijednosti toga fonema nema.

U Pravilima iz 1899. bilježi se <dj> u većini primjera: *vod**djen**e* (PHDT 1/2); *med**dj**utomna* (PHDT 3/6); *odred**djen**o* (PHDT 3/6); *naled**djen**m* (PHDT 3/6); *unapred**djen**e* (PHDT 5/12); *nad**dje*** (PHDT 6/13); *odred**djen**e* (PHDT 7/15); *perovod**dja*** (PHDT 8/17); *nadoknad**dju**ju* (PHDT 11/24); *izmed**dju*** (PHDT 12/25); *vried**dja**ju* (PHDT 16/36).

Bilježi se i dva primjera s <gj>: *tug**je**g* (PHDT 11/23); *grag**je**nski* (PHDT 16).

Iako je grafem <đ> za vrijednost fonema /ž/ predložio Đuro Daničić i uveden je 1892. Brozovim Pravopisom (sedam godina prije objave Pravila iz 1899.), u obama Pravilima nije pronađen ni jedan primjer takve uporabe.

Fonem /ć/

U Izvješćima iz 1873. i 1876. fonem /ć/ slovopisno se ostvaruje samo u jednom primjeru <tj>: *izv**je**st**je***²⁹ (IPR 1876) dok se u nekim primjerima bilježi <ć> npr. *gvoz**d**ena peć* (IPR 1873).

U *Pravilima* iz 1888. i 1899. ne bilježi se primjeri s <tj>.

Pisanje refleksa jata

U pravilu svi normativni akti pisani su iekavskim refleksom jata. Znatan je broj primjera u dugim slogovima bilježen <ie>:

jednu stranicu, a za primjere iz PHDT-a dana je oznaka stranice i članka u kojem se primjer nalazi, npr. str. 1, čl. 1= (1/1). Primjeri su pisani prema pojavnosti u tekstu, a ne abecedno.

29 U ovom primjeru riječ je i o neprovođenju jotacije.

- u Izvješćima iz 1873. i 1876.: *presvietloga* (IPR 1876/5); *vrieme* (IPR 1876/11), ali bilježi se i u kratkim slogovima: *mieseca* (IPR 1876/7); *miesto* (IPR 1874/4),

- u Pravilu iz 1888.: *vrieme* (PTFM § 3); *sriedom* (PTFM § 6); *pogriešio* (PTFM § 11). Međutim, u dugom slogu se u dva primjera bilježi i zamjenom <je>: *poslje* (PTFM § 1); *poslje podne* (PTFM § 3). Grafemskim slijedom <je> bilježi se jat u pravilu u kratkim slogovima: *posjed* (PHDT 2/4); *sudjelovati* (PHDT 2/5); *objelodanjen* (PHDT 2/5); *trpjjeti* (PHDT 6/13); *mjere* (PHDT 7/16); *sjednicu* (PHDT 10/20), ali malobrojni su primjeri nedosljednosti u pogledu zamjene jata u kratkim slogovima pa se bilježi:

svietiljke (IPR 1876/9); *obielodanjeno* (PTFM § 1); *cienik* (PTFM § 3); *uviet* (PTFM § 5);

sliedećoj (PTFM § 8), *najsviestnije* (PTFM § 11),

- i u Pravilu iz 1899. iekavski refleksi jata bilježi se najčešće <ie>: *vrieme* (PHDT 1/1); *neopredieljeno* (PHDT 1/1); *dieliti* (PHDT 2/4); *opredieli* (PHDT 2/4); *vriednosti* (PHDT 2/4); *poslie* (PHDT 2/5); *ciela* (PHDT 3/6); *prenieti* (PHDT 3/7); *vieće* (PHDT 4/12); *riešavati* (PHDT 4/12); *viećati* (PHDT 6/13); *podieljeni* (PHDT 8/16); *zapriečen* (PHDT 8/17); *obaviestiti* (PHDT 11/22); *dielu* (PHDT 12/26); *nerazdieljenog* (PHDT 13/30); *cielosti* (PHDT 14/31). Međutim, nekoliko primjera bilježi se s <ije>: *mnijenje* (10/20); *ne smije* (PHDT 12/26); *najposlije* (PHDT 13/30), ali i s <e>: *prenos* (PHDT 3/8); *prepisa* (PHDT 3/8); *predlozima* (PHDT 6/13); *unapredjenje* (PHDT 5/12); *predlog* (PHDT 6/13).

Slogotvorno /r/

Slogotvorno /r/ u svim se aktima većinom bilježi bez samoglasnika, što je u skladu s morfološkim pravopisom zagrebačke filološke škole od 1876. godine. Izuzetak je jedan primjer u Izvješćima iz 1873. i 1876. za riječ *Terst* (IPR 1876/11), u ostalim aktima se ne bilježi.

Dočetno -l

Realizacija dočetnoga -l javlja se u dvije kategorije, kod imenskih riječi i glagolskoga pridjeva radnog. Ta je pojava stilski obilježena i karakteristična je za idiolekt jer je nakon prijelaza dočetnog -l u -o završetak -ao kontrahiran u -o, ako a nije pod naglaskom.

Takve oblike bilježe samo Izvješća iz 1873. i 1876. i to samo u nekoliko primjera:

- na kraju imenice: *Vukodo* (IPR 1876/7)
- na kraju glagolskoga pridjeva radnoga: *išo* (IPR 1876/8).

Bilježenje riječi bez jednačenja šumnika po zvučnosti i ispadanja suglasnika

Prema morfološkom pravopisu bilježe se riječi bez jednačenja po zvučnosti i ispadanja suglasnika, najčešće praskavca *t*. U normativnim je aktima najviše primjera s neizvršenim jednačenjem po zvučnosti na granici prefiksalnoga i korijenskoga morfema i to s prefiksima:

- *iz*: u Pravilima iz 1888.: *izpravlj*ač (PFTM § 2); *izprav*ak (PFTM § 5); *izpl*aćen (PFTM § 6); u Pravilima iz 1899.: *izpl*atu (PHDT 2/5); *izpita*nom (PHDT 5/12); *izte*ku (PHDT 5/13); *izk*aze (PHDT 11/22); *izstu*pivši (PHDT 12/25); *izp*itati (PHDT 12/27); *iztro*šenju (PHDT 14/30),
- *ob*: *ob*ćenite (PHDT 1/1); *ob*držane (PHDT 2/4); *ob*državanje (PHDT 11/22); *ob*će (PHDT 11/23),
- *od*: *od*puštati (PHDT 10/20); *od*pisati (PHDT 14/32),
- *raz*: *razp*ustu (PHDT 5/12), *razp*ravama (PHDT 11/21); *razh*od (IPR 1876/5),
- *pod*: u Izvješćima iz 1873. i 1876. primjer *podp*unjenje (IPR 1876/9) i u Pravilima iz 1899. primjer *podp*un (PHDT 13/29),
- *uz*: samo u Pravilima iz 1888. primjer *uzp*rkos (PFTM § 6).

Bilježe se i primjeri veze sufiksa i korijenskoga morfema gdje nije došlo do jednačenja: *opaz*ka (IPR 1874/7), *dru*žtvo (PHDT 1/1).

U Pravilima iz 1899. vrlo malo primjera bilježi se s izvršenim jednačenjem šumnika po zvučnosti: *rasp*ust (PHDT 15/34), a taj se primjer u istome članku navodi dvojako i kao *raspust* i *razpust*.

Ispadanje suglasnika (praskavca) *t* ne događa se u skupinama:

- stn*: u Pravilima iz 1888.: *vlast*nik (PFTM § 9); *najsviest*nije (PFTM § 11); a u Pravilima iz 1899.: *vlast*nik (PHDT 3/8), ali u istom članku navodi se i primjer *vlas*nik; *počast*ne (PHDT 12/25); *mjest*noj (PHDT 16/36),
- stm*: *ustm*eno (PHDT 7/16).

Veliko i malo slovo

Na pravopisnome je planu zanimljivo pisanje velikoga i maloga početnog slova. U Izvješćima iz 1873. i 1876. velikim slovom bilježe se:

- odnosni pridjevi na *-ski* izvedeni od zemljopisnih imena: *Austro-Ugarski* (IPR 1874/3); *Austrijanski* (IPR 1876/5),
- imena gradova: *Beč, Trst, Vukodo* (IPR 1974/3),
- imena mjeseci koja se bilježe hrvatskim nazivljem: *Srpnja, Svibnja, Lipnja...* (IPR 1874/3),
- kratice: *O.* ('otac')³⁰ (Iz 1974/3), *Fr.* ('fratar') (Iz 1874/3), *Gosp.* ('gospodin') (IPR 1984/3),
- titule: *Baron* (IPR 1984/3), *Konsul* (IPR 1874/3),
- naslovi izdanja: *Pravopis, Novi bukvar, Nauk krstjanski* (IPR 1874/6).

U Izvješćima iz 1873. i 1876. nije ujednačeno pisanje velikoga i maloga slova nakon točke iza broja ili početka rečenice.

U Pravilima iz 1888. nema posebnosti koje bi se istaknule u pisanju velikoga i maloga početnog slova, dok Pravila iz 1899. ne odstupaju od Brozove pravopisne norme. Malim se početnim slovom bilježe:

- imena mjeseci: *mart* (PHDT 16),
- odnosni pridjevi na *-ski* i *-čki* izvedeni od općih imena: *knjižarničkih* (PHDT 1/1); *tipografičkih* (PHDT 13/30).

Podnaslovi, tj. članci pišu se velikim početnim slovom.

Sastavljano i nesastavljano pisanje riječi

U Izvješćima iz 1873. i 1876. nema primjera u kojima je razvidno to pravopisno pravilo, dok je u Pravilima iz 1888. posve u skladu s morfološkim pravopisnom. Tako se niječnica uz enklitički oblik glagola *biti* piše sastavljeno: *nije* (PTFM § 1); *nebi* (PTFM § 4), ali i uz druge glagole: *neulazi* (PTFM § 3); *nesmije* (PTFM § 5).

Pravopis Pravilā iz 1899. je u dobroj mjeri sukladan Brozovom pravopisu kad je riječ o (ne)sastavljenome pisanju riječi. Tako se negacija u Pravilima iz 1899., za razliku od Pravila iz 1888., piše nesastavljeno

30 U zagradama su dana značenja pojedinih kratica.

s glagolom: *ne zaključiti* (PHDT 1/1); *ne mogu* (PHDT 2/2); *ne budu* (PHDT 2/4); *ne udovolji* (PHDT 2/5); *ne može* (PHDT 7/15); *ne treba* (PHDT 9/18); *ne provede* (PHDT 10/20), *ne sasluša* (PHDT 10/20); *ne glasuju* (PHDT 10/20); *ne smije* (PHDT 12/26); *ne dostizava* (PHDT 14/13), osim niječnih oblika glagola *imati*: *nemaju* (PHDT 14/32).

Posebnost fonoloških značajki odnose se na šćakavizme i neispadanje fonema /t/.

Na fonološkoj razini samo u Izvješćima iz 1873. i 1876. primijećeni su malobrojni šćakavizmi kao jezična svojstva hercegovačkih organiskih idioma kao npr. u vlastitome imenu *Šćepo* (IPR 1876/8).

U Pravilima iz 1888. fonem /t/ bilježi se ispred slivenika: *izdatci* (PHDT 11/24); *gubitci* (PHDT 13/30).

4.2. Morfologija

Imenice

Kao izrazito jezično obilježje zagrebačke filološke škole bio je nastavak *-ah* u genitivu množine imenica. Ono je bilo pravopisno, a ne izgovorno i u normativnim aktima bilježi se samo u Izvješćima 1873. i 1876.: *ćilindrah* (IPR 1876, 10); *drvah* (IPR 1876/10); *kartunah* (IPR 1876/10); *kašetah* (IPR 1874/5; Iz 1876/8); *knjižicah* (IPR 1876/12); *razhodah* (IPR 1876/7); *slovah* (IPR 1876/7); *šimlah* (IPR 1876/8); *vi-jakah* (IPR 1876/9).

Ostali akti nisu bilježili ovaj nastavak.

Pravila iz 1888. bilježe imenice vrste *e* koje završavaju u D, L, I mn. na *-am*: *osobam* (PTFM § 2); *strankam* (PTFM § 5) kao i starije nastavke za L mn. u imenskim sintagmama: *u opetovanih slučajevih* (PTFM § 6); *na obijuh stranah tiskanih* (PTFM § 8).

U Pravilima iz 1899. imenice u množini i imenske sintagme ne bilježe se starim padežnim nastavcima: *upis društava u trgovačke registre* (PHDT 2/5), *odlučivati o sjedinjenju s inim društvom (fuzija)* (PHDT 5/12), *viećati i zaključivati o predlozima dioničara za poboljšanje i unapredjenje društvenog poduzeća i o svim protiv posloводства ...* (PHDT 5/12) i sl.

Zamjenice

Samo u Pravilima iz 1899. bilježe se pokazne zamjenice u obliku: *takov* (PHDT 3/8); *takovih* (PHDT 6/13). Kao izrazito obilježje zagrebačke filološke škole može se navesti i zanaglasni akuzativ jednine osobne zamjenice *ona* koji uvijek glasi *ju*: *onaj radnik, koji u tiskari stanuje, ima ju u čistoći držati i odgovaran je za svaki u njoj nalazeći se predmet, te će za ...* (PTFM § 5).

Prezent

Samo u Pravilima iz 1899. bilježe se glagoli V. vrste 1. razreda kao što je glagol *imati* koristi s nastavkom *-du*: *imadu* (PHDT 11/22), a glagol *počimati* I. vrste 5. razreda u prezentu se bilježi u obliku *počimlje* (PHDT 13/28). Ostali akti ih ne navode.

Perfekt

U Pravilima iz 1899. bilježe se rečenice u kojima je vidljiv oblik glagolskih vremena, tako se enklitički oblik *je* čuva iza povratne zamjenice u perfektu: *da se je na štetu društva propustilo nešto učiniti* (PHDT 6/13).

Futur I.

U Izvješćima iz 1873. i 1876. ne bilježi se ovaj glagolski oblik.

U Pravilima iz 1888. u pogledu pisanja futura I., infinitiv se bilježi na prvome mjestu, ima nastavak *-ti* ispred enklitike i piše se nesastavljeno: *trajati će* (PTFM § 3); *imati će po noći raditi* (PTFM § 3); *dobivati će* (PTFM § 3); *imati će odpremiti* (PTFM § 5); *odbiti će se* (PTFM § 6); *narediti će* (PTFM § 6); *kazniti će se novčanom globom* (PTFM § 11).

I u Pravilima iz 1899. pisanje futura I. ne odstupa od pravila zagrebačke filološke škole. U većini je primjera pomoćni glagol iza infinitiva koji se javlja u okrnjenome obliku (osim primjera *razdieliti će* (PHDT 14/31): *zametnut će* (PHDT 2/4); *opomenut će* (PHDT 2/5); *izdat će* (PHDT 3/6); *platit će* (3/8); *bit će* (PHDT 3/8); *položiti će* (PHDT 9/18); *odbiti će* (PHDT 14/31). Bilježi se nekoliko oblika s pomoćnim glagolom ispred infinitiva: *će se upisati* (PHDT 3/6); *će se bilježiti* (PHDT 3/6); *će podpisati* (PHDT 11/22); *će se obratiti* (PHDT 15/32). Krnji se infinitiv bilježi i u primjeru s pomoćnim glagolom: *moгу se izabrat* (PHDT 9/18).

Prijedlozi

U Pravilima iz 1888. nema dosljednosti u uporabi prijedloga *s/sa*: *s mjesta* (PTFM § 6); *sa gori* (PTFM § 13), a u Pravilima iz 1899. najčešće se koriste *glede* (PHDT 11/23), ali i *radi* (PHDT 16/36).

Čestice

Najčešća je čestica starijega oblika: *kano* (PHDT 11/22).

4.3. Sintaksa

Budući da su Izvješća iz 1873. i 1876. pisana u natuknicama, nema složenijih sintaktičkih jedinica (samo sintagme), zbog čega taj normativni akt sintaktički nije raščlanjen na svim jezičnim razinama.

Red riječi

Položaj atributa i glagolskih pridjeva

Najveći je broj primjera sročnoga atributa u postpoziciji:

- u Izvješćima iz 1873. i 1876.: *cara Austrijanskoga* (IPR 1876/5); *kon-sula Austro-Ugarskog* (IPR 1874/3); *murećef tiskarski* (IPR 1874/5); *sprava štamparska* (IPR 1874/4); *Štamparije Katoličke* (IPR 1874/7); *pokućstva štamparskoga* (IPR 1876/7), a bilježi se manje primjera u predpoziciji: *gvozdna peć* (IPR 1874/6); *mala trpeza* (IPR 1874/4); *novi vijakah* (IPR 1874/4); *razne sitnarije* (IPR 1874/4); *velika trpeza* (IPR 1874/4). U istoj rečenici koriste se oba načina pisanja pridjeva: *razhod u radji izdanih knjižicah o trošku tiskarskom* (IPR 1874/6),

- u Pravilima iz 1888. slična je situacija položaja sročnoga atributa u postpoziciji: *po cieniku trščanskom* (PTFM § 3); *stranah tiskanih* (PTFM § 8). A ulogu atributa ima i glagolski pridjev sadašnji u predpoziciji: *nalazeći se predmet* (PTFM § 4); *tićuće se radnje* (PTFM § 11),

- u Pravilima iz 1899. položaj je atributa najviše u predpoziciji, ali se bilježi nekoliko njih u postpoziciji: *na njegovo ime glaseća* (PHDT 3/6); *s razloga navedenih* (PHDT 16/36); *prava dioničarska* (PHDT 3/5), dok je glagolski prilog prošli u atributnoj ulozi u predpoziciji: *izstupivši članovi* (PHDT 12/25); *nastavša razlika* (PHDT 14/32).

Osim toga u Pravilima iz 1899. enklitički se oblik povratne zamjenice najviše bilježi u postpoziciji u odnosu na glavni ili pomoćni glagol: (...) *pravila društva moraju se obavljati* (PHDT 1/2); *privremenice mogu se preneti* (PHDT 3/6); *prenos dionica obavlja se* (PHDT 3/8); *dionice mogu se preneti na dugoga* (...) (PHDT 3/8).

A postoje primjeri i s tim oblikom zamjenice i enklitičkim oblikom trećega lica glagola *biti* na drugom mjestu u rečenici: *temeljna se glavnica može povisiti* (...) (PHDT 2/4); *svrha je društva naba tiskarne* (PHDT 1/2); *djelokrug je glavnoj skupštini* (PHDT 4/12); *poziv se mora najmanje 14 dana* (...) *oglasiti* (6/13); *poslovna je godina jednaka* (...) (PHDT 13/28).

Položaj glagola

U većini je primjera glagol na kraju rečenice, što je utjecaj sintakse stranih jezika latinskoga ili njemačkoga jezika:

- u Pravilima iz 1888. postoji nekoliko primjera: *koji drugi posao imali nebi* (PTFM § 4); *te će za svaki po njegovoj krivnji počinjenu štetu odgovoran biti* (PTFM § 5); *bez osobite dozvole davati* (PTFM § 5); *preko noći u tiskarnu primiti* (PTFM § 5); *ima do 7 sati na večer gotov biti* (PTFM § 6); *ima se tiskanjem početi* (PTFM § 6); *koji na tisku radi* (PTFM § 6); *dok se u tiskari nalazi* (PTFM § 9); *oni pako koji se samo oko sloga bave* (PTFM § 9),

- u Pravilima iz 1899. mjesto je glagola također na kraju rečenice: (...) *što se u posjedu svakoga dioničara nalaze* (PHDT 2/4); (...) *zakonitim putem ništenom proglašena bude* (PHDT 4/9); (...) *da svojoj dužnosti udovolje* (PHDT 2/5); (...) *zakonskim putem ništenom proglašena bude* (PHDT 4/9); (...) *ako to za nužno nadje* (PHDT 6/13); (...) *kad prigodom svoga poslovanja opazi* (PHDT 6/13); *nadzorno vijeće dužno je* (...) *svake godine izvješće ponieti* (PHDT 12/27); (...) *treba računne o upravi društvenog imetka i rada izvršiti, obću inventuru izvršiti, podpuni iskaza aktivâ i pasivâ sastaviti i bilanciju izvoditi* (13/29); (...) *koji je upotrebom u tečaju poslovne godine nastao* (PHDT 14/30); *da se je na štetu društva propustilo nešto učiniti* (PHDT 6/13); (...) *poziv se mora najmanje 14 dana prije oglasiti* (PHDT 6/13).

Značenje glagola

Glagol *imati* u nekim sintaktičkim konstrukcijama dobiva modalni karakter i značenjski je jednak glagolima 'trebati' ili 'morati':

- u Pravilima iz 1888.: *ima vladati* (PTFM § 1); *svaki se ima ponašati* (PTFM § 1); *imadu se predati* (PTFM § 2); *imadu svaki svoj tiskarski materijal očistiti i urediti* (PTFM § 4); *ima u čistoći držati* (PTFM § 4); *imati će odpremiti* (PTFM § 5); *imadu složiti i dati* (PTFM § 5); *ima gotov biti* (PTFM § 6); *imadu svi točno držati* (PTFM § 6); *ima ga oprati* (PTFM § 6); *imade predati* (PTFM § 9); *ima svaki točno izvršivati* (PTFM § 11).

- u Pravilima iz 1899.: *da se društvo ima razići* (PHDT 1/1); *nadzorno vieće ima sazvati glavnu skupštinu (...)* (PHDT 12/27); *da li se ima dati članovima* (PHDT 5/12); *o tom se imadu obavijestiti oba ravnatelja* (PHDT 11/22); (...) *što ga ravnateljstvo ima sastaviti* (PHDT 11/23).

Glagoli *valjati* i *bivati* imaju arhaičnu uporabu u značenju 'trebati' i 'biti':

- glagol *valjati* u značenju 'trebati':

valja uplatiti (PHDT 2/4); *Poslovni red valja naročito da ustanovi (...)* (PHDT 11/23); (...) *valja u isto vrijeme da bira (...)* (PHDT 15/34); *Poslie valja od dotičnog suviška (...)* *dodavati rezervnom fondu* (PHDT 14/31); *glavna skupština (...)* *valja u isto vrijeme da bira i likivadotre* (PHDT 15/34); (...) *valja i da odredi (...)* (PHDT 15/34).

- glagol *bivati* u značenju 'biti':

glasovanje biva ustmeno (7/16); *izbori bivaju pismeno glasovnicama* (PHDT 8/16).

Konstrukcija da + prezent

Samo u Pravilima iz 1899. uobičajene su sintaktičke konstrukcija *da + prezent* s glagolima *trebati*, *valjati* (u značenju *trebati*) i *imati* u bezličnoj formi:

(...) *treba da ravnateljstvo sazove* (PHDT 5/13)

Svaki dioničar ima pravo da učestvuje (...) (PHDT 6/14)

Oni ne treba da budu dioničari (PHDT 9/18)

Ravnateljstvo treba da se konstituiru (...) (PHDT 9/19)

Poslovni red valja naročito da ustanovi (...) (PHDT 11/23)

(...) *potrebno je da budu prisutna sva tri člana ravnateljstva* (PHDT 10/21)

(...) *ima zadatak da bdije nad poslovođstvom* (PHDT 12/27)

(...) *ima pravo da pregleda* (PHDT 12/27)

(...) *ima pravo da o svim poslovima obavješćuje* (PHDT 12/27)

(...) *nadležni su treba da odredi likvidatore* (PHDT 15/34)

(...) *ima pravo da ukine ureda radi ili na pritužbu* (...) (PHDT 16/36).

Upitne sintaktičke konstrukcije počinju oblikom: *da li će članovi* (...) (PHDT 5/12); *da li se ima dati članovima* (...) (PHDT 5/12).

Administrativnome su stilu svojstvene perifrazne konstrukcije koje se bilježe samo u Pravilima iz 1899.:

bđiti nad čime (PHDT 10/19) ('brinuti se'); *držati u evidenciji* (PHDT 9/19) ('evidentirati, zabilježiti'); *imati nakanu* (PHDT 2/5) ('namjeravati'); *nalaziti se u posjedu* (PHDT 2/4) ('posjedovati'); *prinosi prestaju* (PHDT 15/33) ('ne uplaćivati prinose'); *pripisivati prinose* (PHDT 15/33) ('uplaćivati'); *proglasiti javno* (PHDT 10/19) ('objaviti'); *proglasiti ništenom* (PHDT 4/9) ('ne vrijedi što više'); *u račun stavljati* (PHDT 13/30) ('uračunati'); *upravljati imanjem društva* (PHDT 9/19) ('gospodariti'); *vriedajti zakone, odredbe, naredbe, pravila* (PHDT 16/36) ('kršiti'); *vršiti zaključke* (PHDT 9/19) ('zaključivati'); *zaključiti razpust* (PHDT 15/34) ('raspustiti').

Ustaljenje administrativne konstrukcije: *neopredjeljeno vrijeme* (PHDT 1/1) ('neograničeno').

4.4. Leksik

U leksiku Izvješća iz 1873. i 1876. bilježe se nazivi materijala i ostalih sredstava korištenih u radu Tiskare. Istaknute su posuđenice, posebice orijentalizmi, ali i romanizmi i germanizmi.

Gledajući leksik s vremenskim odmakom istaknuti su arhaizmi i historizmi. Tako se navode:

- nazivi za mjere: *funta* (IPR 1876/9); *kova* (IPR 1876/8); *oka* (IPR 1876/8); *tovarah* (IPR 1876/10),

- nazivi za korišteni tiskarski pribor: *cilindri* i *čilindri* (IPR 1874/5); *ferča* ('četka') (IPR 1876/8/9); *imbut* ('lijevak') (Iz 1876/9); *kaluf* ('kalup') (Iz 1876/8); *kanaf* ('konop') (Iz 1876/8); *kašet* ('drvena kutija') (Iz 1874/4); *mastilo* ('boja') (Iz 1876/10); *napisnik* ('zapisnik, protokol') (IPR 1876/9); *nožvice* ('škare') (IPR 1876/8); *prines* ('prijenos') (IPR 1874/4); *ši-*

rop ('sirup ili ulje') (IPR 1876/8); *trpeza* ('stol') (IPR 1876/9); *trenica* ('ri-bež ili tanka daska') (IPR 1874/4); *tutkal* ('ljepilo') (IPR 1876/8),

- nazivi za novčane valute: *forinta* (PTFM § 8), *novčić* (PTFM § 8); *kruna* (PHDT 2/4); *forinta* (PHDT 3/8); *novčići* (PHDT 3/8),

- nazivi za društvene titule: *ces*, *kralj* (PHDT 16).

U Pravilima iz 1888. i Pravilima iz 1899. na leksičkoj razini mogu se izdvojiti:

- izrazni arhaizmi: *prešan* ('žuran') (PTFM § 3); *izim* ('osim') (PTFM § 5); *prosto* ('dopušteno') (PTFM § 5); *nu* ('ali') (PTFM § 5); *uzmogne* ('stigne') (PTFM § 6); *zaslužba* ('zasluga ili plaća') (PTFM § 14); *blagajnica* (PHDT 12/27), *knjižarnica* (PHDT 1/2), *dostizivati* (PHDT 14/32); *iztrošenje* (PHDT 13/30); *tiskarna* (PHDT 1/1), *vaskoliki* (PHDT 9/20); *svrha* (cilj) (PHDT 1/2),

- tvorbeni arhaizmi: *po* ('pola') (PTFM § 6); *pako* ('pak') (PTFM § 9); *koli toli* (PTFM § 11).

Posuđenice

Najviše se rabe posuđenice iz orijentalnih i romanskih jezika, ali se bilježe leksemi iz klasičnih jezika, njemačkoga i vrlo malo iz srpskoga jezika.

Orijentalizmi

Taj se tip leksika odnosi na uporabu svakodnevnoga nazivlja kojim se služilo u radu Tiskare, najviše ih je u Izvješćima iz 1874. i 1876.: *čivija* ('čavao, klin') (IPR 1874/5); *kefa* ('četka') (IPR 1874/5); *kova* ('posuda') (IPR 1876/10); *murećef* ('crno mastilo') (IPR 1874/4); *oka* ('mjera za težinu') (IPR 1876/8); *šimlah* ('hrastova daska, šindra') (IPR 1874/4); *tukal* ('ljepilo') (IPR 1874/5).

Talijanizmi

Većina leksika ima talijansko podrijetlo, što se može povezati s Miličevićevim intenzivnim dodirima s Dalmacijom, vremenom povedenim u Italiji učeći grafički posao. Nazivi iz svakodnevice: *bula* (IPR 1876/9); *frča* ('četka') (IPR 1874/6); *imbut* ('lijevak') (IPR 1876/9); *ka-*

šete (IPR 1874/4); *karta* ('papir') (IPR 1874/5); *kartun* ('debeli papir') (IPR 1876/10); *klak vestiaria* ('odjeća') (IPR 1874/6; 1876/8); *makina* ('stroj') (IPR 1876/11); *pašta* ('sredstvo za grafičku djelatnost') (IPR 1876/11); *vignette* ('u doba tiskane knjige naziv za grafički ukras u obliku ornamenta s biljnim motivom na naslovnom listu, na kraju poglavlja ili knjige') (IPR 1876/11).

Utjecaj je talijanskoga vidljiv u leksemima: *bilancija* (PHDT 4/12); *invetura* (PHDT 13/28); *kartelan* (PHDT 5/12).

Germanizmi

Iako su strojevi i ostala oprema većinom nabavljeni u Austriji, Izvješća iz 1873. i 1876. bilježe samo leksem *farba* (IPR 1876/11) kao germanizam.

Stručni nazivi vezani za tiskarsku djelatnost bilježe se i u Pravilima iz 1888. i oni su iz latinskoga ili njemačkoga jezika: *arak*, *cierro*, *garmond*, *mitel* i *petit* (PTFM § 8).

Bliskoznačni leksemi odnose se na posuđenice iz njemačkoga jezika i hrvatski prijevodni ekvivalent u istome članku: *prokurist* (PHDT 7/14); *punomoćnik* (PHDT 7/14); zatim glagol *reprezentirati* (PHDT 7/15); kao i kalk: *djelokrug* (PHDT 4/12).

Latinizmi i grecizmi

Posuđenica iz grčkoga je malo. Bilježi se riječ *trpeza* ('stol') (IPR 1876/9) koja se uobičajeno rabila u tadanjim hercegovačkim govorima. Utjecaj latinskoga je posebno istaknut u Pravilima iz 1899. Često se pojavljuju latinizmi kao internacionalizmi: *apsolutorij* (PHDT 4/12); *dividenda* (PHDT 4/9); *firma* (PHDT 1/1); *invetura* (PHDT 13/28); *likvidator* (PHDT 5/12); *skrutator* ('brojitelj glasova') (PHDT 8/17); *subskribicija* (PHDT 2/4).

Rusizmi i srbizmi

Bilježe se leksemi koji se ne mogu pripisati današnjoj hrvatskoj leksičkoj normi: *dozvoliti* (PHDT 7/14), *legitimovan* (PHDT 5/12), *sao-bćen* (PHDT 6/13); *učestvovati* (PHDT 6/14), *zvaničan* (PHDT 2/5).

Kontaktna sinonimija

U Izvješćima iz 1873. i 1876. bilježi se samo jedan objasnidbeni sinonim: *slagaonica (redaljka)* (IPR 1874/6).

U Pravilima iz 1899. kontaktna je sinonimija gotovo pravilo u svakome članku. Razlog je to detaljnijega objašnjenja prvenstveno pravno-ekonomskoga nazivlja, u zagradama se nalazi obično posuđenice iz latinskoga. Upravno-pravno i ekonomsko nazivlje u administrativnome stilu još je uvijek bilo pod jakim utjecajem latinskoga jezika kao službenoga jezika znanosti, što je razvidno u kontaktnoj sinonimiji Pravila iz 1899. Hrvatski su nazivi prevedeni i objašnjeni latinskim (navedeni su u zagradama): *dionica (akcija)* (PHDT 2/4); *privremenica (medjutomna dionica, interim-akcija)* (PHDT 3/6); *naledje (indosament)* (PHDT 3/8); *sjedinjene (fuzija)* (PHDT 5/12); *društvena osnova (prospekt)* (PHDT 5/12); *svrha (dnevni red)* (PHDT 6/13); *ovjerovljenje zapisnika (verifikatori)* (PHDT 8/17); *pravila (statuti)* (PHDT 7/14); *tipografička sprema (tipi i makine)* (PHDT 13/30).

Navodi se nekoliko dvostrukosti: *nabava* (PHDT 1/2) i *nabavka* (PHDT 13/30), *sudjelovati* (PHDT 2/5) i *učestvovati* (PHDT 6/14).

Hrvatski leksik

Pravila iz 1899. u leksičkome smislu načelno potvrđuju primjenu hrvatskoga pravnog nazivlja iz kodifikacijskoga razdoblja njegova stvaranja (od 1853. do 1918.).³¹

Zapaženi su upravno-pravni nazivi koji se u odnosu na vukovsku "narodnu" leksičku normu mogu potpuno smatrati odstupanjima u korist hrvatskih naziva: *opredieliti* (PHDT 2/4); *perovodja* (činovnik) (PHDT 8/17); *podravnatelj* (PHDT 8/17); *poduzeće* (PHDT 8/17); *poslovodstvo* (PHDT 5/12); *pristojba* (PHDT 10/21); *ravnatelj* (PHDT 8/17), *ravnateljstvo* (PHDT 2/4); *glasovanje* (PHDT 7/14), *glasovatelj* (PHDT 8/17); *glasovnica* ('listić za glasovanje') (PHDT 7/16).

31 MILE MAMIĆ, *Hrvatsko pravno nazivlje, članci i rasprave*, Zadar, 2004., str. 80: "Kodifikacijsko razdoblje obuhvaća vrijeme od godine 1853. godine do danas. Ono se može podijeliti na nekoliko podrazdoblja: a) podrazdoblje stvaranja sustava hrvatskoga pravnog nazivlja (od 1853. do 1918.); b) podrazdoblje ras-hrvaćivanja hrvatskoga pravnog nazivlja (od 1918. do 1990.) i c) podrazdoblje čišćenja hrvatskoga pravnog nazivlja."

5. Zaključak

Jezik je normativnih akata Tiskare katoličkoga poslanstva bez obzira na podulji vremenski odmak između njihova izlaženja, 16 godina, i različitu službenu primjenu pravopisnih i jezičnih rješenja na području Bosne i Hercegovine vrlo ujednačen. Izbor leksičkih jedinica pokazuje jasno opredjeljenje izdavača u nasljedovanju ilirskoga utjecaja kao i pravopisne i jezične norme zagrebačke filološke škole, što, uostalom, potvrđuju i jezične raščlambe drugih djela koja se objavljuju u Tiskari katoličkoga poslanstva, npr. udžbenici i tiskovine.

Izvješća iz 1873. i 1876. (izvješća o poslovanju) i Pravila iz 1888. (prva radnička tarifa) jezično su usmjerena na normu zagrebačke frazeološke škole, a Pravila iz 1899. (statut) pokazuju manja odstupanja u korist pravopisne norme hrvatskih vukovaca, što je i razumljivo s obzirom na novu uredničku i vlasničku strukturu lista uvjetovanu snažnim političkim, društvenim i jezičnim promjenama u Bosni i Hercegovini.

Jezična povezanost ne odnosi se samo na izbor pravopisa, nego i na izbor leksema koji je usmjeren na rješenja iz vremena (kraj 19. st.) hrvatske leksičke obnove.

Leksik je normativnih akata uglavnom posuđen. Izražena je uporaba latinizama i germanizama u stručnome nazivlju, a promatrajući leksik s vremenskim odmakom prevladavaju izrazni i tvorbeni arhaizmi te velika skupina historizama.

Iako su prema godini izdanja npr. Pravila 1899. puno bliža leksikografskim djelima hrvatskih vukovaca, izbor leksema potvrđuje čvrstu povezanost s leksičkim rješenjima zagrebačke filološke škole, posebice u primjeni pravnoga nazivlja. Vrlo je izražena uporaba latinizama kao tradicionalnoga strukovnog nazivlja. Kontaktna sinonimija bilježi se ne samo u poslovnim izvješćima, nego je 16 godina poslije, u Pravilima iz 1899., gotovo pisano pravilo svakoga pravnog članka. U takvom se sinonimskom paru hrvatska bliskozačnica obično objašnjava latinskim pravno-ekonomskim nazivom. Svi normativni akti Tiskare, posebice Pravila iz 1899. (statut) u leksičkome smislu načelno potvrđuju primjenu hrvatskoga pravnog nazivlja iz kodifikacijskoga razdoblja njegova stvaranja.